

El judeoespanyol i la cultura sefardita a Tessalònica. Perspectives de la situació actual i dels esforços per a la revitalització de l'idioma

*Judeo-Spanish and Sephardic culture in Thessaloniki.
Perspectives on the current situation and on the efforts
to revitalize the language*

Kent Fredholm
Universitat de Karlstad

Traducció: Rubén Montañés

Article rebut: 30 de maig del 2024
Sol·licitud de revisió: 1 de juliol del 2024
Article acceptat: 20 de setembre del 2024

Fredholm, Kent. 2024. El judeoespanyol i la cultura sefardita a Salònica. Perspectives de la situació actual i dels esforços per a la revitalització de l'idioma. *Aérides* 5, pàgs. 53-71.

Resum: Aquest article ofereix una visió general de l'estat històric i actual de la cultura sefardita i, sobretot, de la llengua judeoespanyola a la ciutat de Tessalònica. L'article es basa en una entrevista amb Jack Benmayor, professor de judeoespanyol a la Universitat Aristòtil. La comunitat sefardita de Tessalònica es presenta com un grup que participa activament en esforços de manteniment i enfortiment de la cultura sefardita local. Pel que fa a la revitalització de la llengua judeoespanyola, es presenten les activitats actuals d'ensenyament i es discuteixen alguns desafiaments per a la presència contínua de la llengua a la ciutat de Tessalònica.

Paraules clau: Tessalònica, judeoespanyol, cultura sefardita, revitalització lingüística

Abstract: The present article gives an overview of the historical and current state of Sephardic culture in general, and of the Judeo-Spanish language in the city of Thessaloniki. The article is based on an interview with Jack Benmayor, a professor of Judeo-Spanish at Aristotle University. The Sephardic community of Thessaloniki is presented as a group actively participating in efforts to maintain and strengthen the local Sephardic culture. Regarding the revitalization of the Judeo-Spanish language, current teaching activities are presented, and challenges for the continued presence of the language in the city of Thessaloniki are discussed.

Keywords: Thessaloniki, Judeo-Spanish, Sephardic culture, linguistic revitalisation

1. Introducció

Durant segles, Tessalònica va ser un dels centres més importants per als jueus sefardites. El seu idioma, el judeoespanyol, era parlat per una gran part de la població de la ciutat fins a la dècada de 1940. A la Tessalònica dels nostres dies, emperò, el parla només un grapat de persones; en l'actualitat, queden pocs jueus sefardites a Tessalònica i ja molt pocs en parlen la llengua d'herència. Tot i això, la comunitat jueva de la ciutat encara existeix i

treballa de diverses maneres per preservar i transmetre el seu patrimoni cultural i lingüístic. Algunes d'aquestes iniciatives es presenten en aquest article, l'objectiu del qual és oferir una breu visió general de la història dels sefardites a Tessalònica i del judeoespanyol, per després descriure alguns dels esforços que s'estan realitzant avui dia per preservar el patrimoni sefardita de la ciutat, amb un enfocament en la revitalització de l'idioma i els desafiaments per a la presència contínua del judeoespanyol a Tessalònica.

L'article es basa en una revisió de la literatura centrada en la història de la comunitat sefardita de Tessalònica i, sobretot, en una entrevista amb el senyor Jack Benmayor, un dels activistes més importants per la revitalització lingüística a Tessalònica.¹ Kaniadakis (2022) descriu Benmayor com «el guardià d'un idioma a punt de l'extinció» i és, segons Kazaklis (2017), un de només una dotzena de parlants de judeoespanyol que queden a Tessalònica. L'entrevista va durar aproximadament una hora i es va dur a terme principalment en judeoespanyol, amb la inclusió de grec, italià i francès quan es necessitaven aclariments o quan faltava vocabulari en judeoespanyol. L'entrevista va ser analitzada mitjançant una anàlisi temàtica de contingut (Braun i Clarke 2006; Bryman 2016). En aquesta anàlisi, s'ha posat el focus en allò que l'entrevistat diu sobre la situació actual de la cultura i de la llengua sefardites a Tessalònica, sobre els seus mètodes utilitzats per a la revitalització de l'idioma i sobre els desafiaments que veu en relació amb la revitalització futura d'aquest.

2. Estudis previs sobre la revitalització del judeoespanyol

La revitalització del judeoespanyol específicament a Tessalònica no ha estat massa estudiada. Els estudis previs sobre la cultura sefardita de la ciutat se centren en la seva història, més que no en la situació actual (vegeu per exemple Mazower 2006; Naar 2014, 2016a; i capítols a Benbassa i Rodrigue 2000). El judeoespanyol en si mateix ha estat estudiat en un gran nombre d'obres, sovint amb un enfocament en la literatura sefardita antiga o en la publicació de diaris sefardites. Tanmateix, amb prou feines hi ha estudis didàctics sobre el judeoespanyol i la revitalització de la llengua, ja sigui centrats en Tessalònica o en altres àrees on es parla o s'ha parlat l'idioma. Com a excepció, es poden esmentar els estudis de Bunis (2021), FitzMorris (2014), Gerson Şarhon (2011), Harris (2011), Refael (2001) i Santa Puche (2001), que de diverses maneres aborden les possibilitats i necessitats d'ensenyar el judeoespanyol, i un estudi nostre, anterior, sobre la revitalització de l'idioma des d'una perspectiva didàctica, publicat en anglès a Fredholm en 2023 i en judeoespanyol també a Fredholm en 2024. A la llista de treballs previs sobre la revitalització de la llengua també es poden afegir Kirschen (per exemple 2013, 2015a, 2015b, 2018, 2019, 2020), que adopta una perspectiva sociolingüística sobre els parlants de judeoespanyol, així com Held (2010) i Yebra López (2021), que han estudiat com les

¹ Nota ètica: Benmayor va ser informat prèviament sobre el propòsit de l'estudi, com s'utilitzarien i s'emmagatzemarien les dades recopilades, i sobre el dret a negar-se a participar, d'acord amb les directrius ètiques vigents (Consell d'Investigació de Suècia, 2017). També se li va preguntar sobre el desig d'anonimat, però va donar permís complet per ser esmentat pel seu nom en publicacions basades en l'entrevista.

plataformes en línia contribueixen a crear nous contextos virtuals on es pot fer servir l'idioma. No obstant això, cap d'aquests estudis no menciona el judeoespanyol en el context grec. A continuació, oferim primer una breu visió general del rerefons sefardita de Tessalònica amb referències a algunes fonts centrals a l'àrea; després, presentem una breu introducció al judeoespanyol, la seva història i el seu estat actual.

3. Presència sefardita a Tessalònica: antecedents històrics

Els sefardites són descendents dels milers de jueus ibèrics que van ser expulsats d'Espanya – en hebreu Sefarad – l'any 1492 i de Portugal el 1536.² Els sefardites forçats a l'exili es van establir a diferents àrees del nord d'Àfrica (principalment a l'actual Marroc)³ i a diversos països europeus, entre altres França i la península Itàlica. La majoria dels exiliats va acabar assentant-se a l'imperi otomà, on el sultà Bayezid II els va acollir oferint-los un refugi. Aquesta acollida als jueus sefardites per part de Bayezid II, segons Benbassa & Rodrigue (2000), no s'ha d'entendre com un filantròpic acte altruista; més aviat, el sultà va entendre que l'imperi otomà podria beneficiar-se dels coneixements del poble sefardita i, segurament, dels impostos que hauria pogut recaptar-ne. Els exiliats van portar a l'imperi otomà la seva cultura jueva i els seus idiomes: l'espanyol medieval tardà i altres llengües romàniques de la península ibèrica. Durant els més de cinc-cents anys transcorreguts des del començament de l'exili, els jueus sefardites han preservat i desenvolupat el seu idioma, avui conegut com a *judeoespanyol*, *ladino*, *djudezmo*, *djudió* o *spanyolit*⁴ (per a una visió general exhaustiva de la història dels jueus sefardites, vegeu Benbassa i Rodrigue 2000).

La ciutat de Tessalònica té una llarga història de presència jueva. Quan el 1912 va ser conquerida a l'imperi otomà per Grècia, la seva població majoritària no era grega, turca ni búlgara, sinó sefardita; dels aproximadament 150.000 habitants de Tessalònica a principis del segle XX, uns 70.000 pertanyien al grup sefardita (Kazaklis 2017). En esclatar la Primera Guerra Mundial, la ciutat comptava amb una població jueva de 90.000 persones, una part important de la població total que aleshores era d'unes 170.000 persones (Naar 2016b). En aquella època, la ciutat era coneguda com Εβραϊούπολις, Petita Jerusalem (Naar 2016a, 206), Jerusalem dels Balcans (Markova 2018, 6) o Σαββατόπολις; aquesta última denominació atenia al fet que el port, on la majoria dels treballadors eren jueus sefardites,

² El nombre exacte de persones expulsades no se sap. Segons Valdeón Baroque (2007), entre 50.000 i 80.000 jueus van abandonar Espanya el 1492. En altres obres s'han indicat xifres significativament més altes; Pereltsvaig (2017, 50), per exemple, diu que la majoria dels 250.000 jueus espanyols van haver de deixar el país. Per a un debat sobre la qüestió, vegeu Benbassa i Rodrigue (2000, xxxvi s.), segons l'estimació dels quals entre 100.000 i 150.000 jueus sefardites van ser forçats a l'exili.

³ Al Marroc es va desenvolupar un dialecte judeoespanyol occidental, la *hakétia*, amb fortes influències de l'àrab. Avui aquest idioma té pocs parlants. Aquest article parla únicament de la variant oriental del judeoespanyol, parlat a Grècia, Turquia, Israel i altres zones. Per a més informació sobre la *hakétia* i els esforços de revitalització, vegeu *Voces de Hakétia*: www.vocesdehakétia.com/index.html.

⁴ La qüestió de com s'ha d'anomenar oficialment l'idioma no és del tot senzilla i els parlants nadius tampoc no sempre estan d'acord entre ells sobre quin nom és preferible. Per a una visió general sobre la qüestió, vegeu August-Zarębska (2020).

tancava els dissabtes (Mazower 2006, 9; Melammed 2013, 28). Durant diversos segles, Tessalònica va ser un centre important per a la publicació de literatura i diaris en llengua judeoespanyola. Des de la dècada de 1870 en endavant, també es va invertir molt en el sistema d'educació, de manera que el 1912 la ciutat tenia vint-i-vuit escoles jueves, segons informa Molho (1993, 263). De fet, la ciutat va ser visitada per David Ben-Gurion i Yitzhak Ben-Zvi a principis del segle xx per estudiar una comunitat jueva que podria servir com a model per a l'estat jueu que volien establir (Christides 2014).

S'estima que entre 20.000 i 25.000 sefardites van emigrar en els pocs anys transcorreguts entre la conquesta grega de Tessalònica el 1912 i la Segona Guerra Mundial. Nombrosos joves van emigrar per evitar ser enrolats a l'exèrcit grec. Molts sefardites també es van mudar per escapar del creixent antisemitisme de les autoritats gregues i dels grecs nous (Benbassa i Rodrigue 2000). La població jueva també havia patit una sèrie de dificultats en relació amb els extensos incendis que van afectar Tessalònica, especialment el gran incendi del 1917 que va destrossar una vasta zona del centre de la ciutat i va deixar milers de persones sense llar. Les autoritats gregues van oferir refugis d'emergència als afores de la ciutat, mentre que els terrenys centrals afectats per l'incendi, on vivia i treballava anteriorment la població sefardita, es van vendre en competència desigual als grecs cristians, segons Melammed (2013). Les relacions de poder a la ciutat van canviar encara més amb la catàstrofe d'Àsia Menor el 1922, després de la qual Tessalònica va rebre 100.000 refugiats grecs; d'aquesta manera, els grecs van arribar a formar una nova població majoritària a la ciutat (Christides 2014).

No obstant això, el cop devastador per a la població sefardita de Tessalònica va ser l'ocupació alemanya durant la Segona Guerra Mundial. Més de 45.000 individus⁵ –més del 90% de la població jueva de la ciutat o sigui una cinquena part del total dels habitants (Mazower 2006)– van ser exterminats en pocs anys mitjançant la deportació als camps d'extermini nazis (Kaniadakis 2022)), principalment a Auschwitz-Birkenau (Naar 2016a). Pocs van tornar dels camps o dels moviments partisans on van lluitar contra els ocupants alemanys. Així, d'una població jueva d'aproximadament 54.000 persones en esclatar la Segona Guerra Mundial, menys de 2.000 van quedar a Tessalònica després de la guerra; d'aquests, molts ulteriorment van emigrar als Estats Units o a Israel. La comunitat jueva actual de Tessalònica comprèn només al voltant de mil persones (Kazaklis, 2017) i la història jueva de la ciutat és relativament desconeguda per a una gran part de l'actual població majoritària. Christides (2014) descriu les conseqüències de la Segona Guerra Mundial per a la comunitat sefardita com una doble anihilació: primer l'anorreament físic de la majoria de la població jueva de la ciutat, de les seves pertinences, el cementiri i les sinagogues, seguida d'«una diferent classe d'anihilació: la imposició gradual d'un oblit

⁵ Benbassa i Rodrigue (2000, 169) indiquen la xifra de 48.533 deportats, 37.386 dels quals van ser executats immediatament després de l'arribada a Auschwitz-Birkenau. La majoria dels deportats restants van morir després d'uns mesos de treball forçat als camps de concentració. Les xifres exactes varien lleugerament en diferents publicacions; per a una visió general, vegeu Benbassa i Rodrigue (2000, 169 i 255 n. 55).

gairebé total sobre la història, la influència i els èxits dels jueus de la ciutat».⁶ Això va significar també una destrucció gairebé total de l'herència lingüística de la població sefardita. Després de la Segona Guerra Mundial, hi havia poques persones a Tessalònica amb qui parlar el judeoespanyol i l'idioma pràcticament va deixar de transmetre's a les generacions més joves (Enkontros de Alhad: Devin Naar i Sr. Jacky Benmayor en «Djudeo-Espanyol en Saloniko en el siekolo 21», 2022). També hi havia por de nous atacs contra la supervivent població jueva i per això molts van preferir ensenyar el grec als nens en lloc del judeoespanyol perquè les noves generacions poguessin integrar-se més fàcilment a la població grega majoritària (Kazaklis 2017).

4. La història i algunes característiques de la llengua judeoespanyola

El judeoespanyol té l'origen a l'Espanya medieval. Els jueus havien viscut i treballat a la península Ibèrica durant molts centenars d'anys, de vegades en coexistència pacífica amb altres grups, de vegades sotmesos a opressió i persecució (Benbassa i Rodrigue 2000). La primera referència a la presència jueva a la península Ibèrica prové d'una inscripció funerària del segle II dC a la ciutat de Mèrida (Prados García 2011). Aquesta presència va ser abruptament interrompuda el 1492 quan els Reis Catòlics, mitjançant l'Edicte de Granada, van expulsar la població jueva d'Espanya (Benbassa i Rodrigue 2000). A l'exili forçat, les diferents varietats d'espanyol i altres llengües romàniques de la península Ibèrica parlades pels sefardites van entrar en contacte amb el turc, el grec i altres llengües parlades a les zones on es van assentar els exiliats, cosa que va crear una llengua alhora conservadora i innovadora.

4.1. Pronunciació i morfosintaxi

El judeoespanyol conserva molts trets del castellà del segle XV, especialment pel que fa a la pronunciació, però també pel que fa al vocabulari i la morfosintaxi. Per exemple,⁷ el judeoespanyol conserva les fricatives [z], [ʃ] i [ʒ] així com l'africada [dʒ], que ja no formen part del repertori de fonemes de l'espanyol estàndard modern, on la primera ha estat reemplaçada per [s] i els altres tres fonemes han convergit a la fricativa velar [x]. Per il·lustrar, podem esmentar paraules com ara *kaza* ['kaza] 'casa'; *pasharo* [paʃa'ro] 'ocell'; *mujer* [mu'ʒer] 'dona'; *djente* ['dʒente] 'gent'. A més, en judeoespanyol, els sons [v] i [b] s'han mantingut com a fonemes distintius, mentre que en l'espanyol estàndard modern aquests sons han convergit en l'únic fonema [b] amb l'al·lòfon [β].

El judeoespanyol ha conservat combinacions antigues d'imperatius i pronoms enclítics, com per exemple *dezildo* [de'zildo] 'digueu-ho', compost per *dezid* + *lo* amb metàtesi d' /l/ i

⁶ «A different kind of annihilation: The gradual imposition of almost total oblivion about the history, influence, and accomplishments of the city's Jewry».

⁷ Els exemples en aquesta secció es basen en els coneixements de l'autor i en converses amb parlants nadius. La presentació sobre les diferències entre el judeoespanyol i l'espanyol estàndard modern també es basa en August-Zarębska (2020), Marín Ramos (2018) i Muñoz-Basols *et al.* (2017).

/d/, la qual cosa era típica de les construccions corresponents a l'espanyol medieval. L'exemple es pot comparar amb el *decidlo* [de'θiðlo] de l'espanyol estàndard modern, sense metàtesi. Les metàtesis consonàntiques són en general comunes en judeoespanyol, sovint entre /d/ i /r/ (per exemple, *vedra* [ve'dra] 'veritat', en espanyol *verdad* [ber'ðað]).

També és comú que els verbs que en espanyol estàndard mostren diftongació de la vocal de l'arrel en posició accentuada però no en posició àtona, o bé hagin estès la diftongació a totes les formes del verb en judeoespanyol, o bé hagin monoptongat totes les formes (per exemple, *puede*, *puedes*, *puede*, *puedemos*, *puedésh*, *pueden* del verb *pueder* / *poder*,⁸ o *penso*, *pensas*, *penso*, *pensamos*, *pensásh*, *piensan* del verb *pensar*). Els models de diftongació, no obstant, varien entre els diferents dialectes del judeoespanyol.

4.2. Vocabulari i escriptura

El vocabulari del judeoespanyol és summament mixt, amb una gran proporció de paraules del turc i de l'hebreu, però també del francès, italià, romanès, grec i altres idiomes. Del grec s'han pres préstecs de paraules com *meldar* 'llegir' (de μελετώ), *piron* 'forquilla' (πιρνούνι), *trandafila* 'rosa' (τριαντάφυλλο) o *na* 'heus aquí', 'aquí està' (να). De vegades es combinen arrels i sufixos de diferents famílies lingüístiques. Es poden esmentar, per exemple, paraules com ara *zarzavadjis* 'venedors de verdures' (composta de *zarzava* 'verdura' del romanès, *-dji-* sufix agent turc, *-s* sufix plural espanyol) o *ladronim* 'lladres' (*ladron* de la mateixa paraula en castellà, *-im* sufix plural masculí hebreu).

El judeoespanyol s'escribia tradicionalment amb lletres hebrees, ja sigui en forma de *meruba* (lletres hebrees quadrades, sovint usades en títols), escriptura *rashi* (lletres hebrees semicursives usades en llibres i diaris), o *solitreo* (una escriptura cursiva també basada en l'alefat hebreu). L'idioma també s'ha escrit amb l'alfabet grec i amb el ciríl·lic. A Tessalònica, l'escriptura hebrea es va utilitzar fins a la dècada de 1940, en les darreres dècades acompanyada per l'ús de lletres llatines, un ús que es va tornar més comú després de la reforma ortogràfica turca el 1928 (Bunis i Naar 2015). La publicació de l'últim diari del món imprès en escriptura rashi, *El Mesajero*, amb seu a Tessalònica, va cessar el 1941 quan el van tancar els ocupants alemanys (Benbassa & Rodrigue 2000, 166). Encara hi ha una certa comunicació en *meruba* o *rashi*, principalment en xarxes socials i/o per parlants de judeoespanyol residents a Israel. També es pot observar un interès creixent per aprendre a llegir i escriure el judeoespanyol en *solitreo*.⁹

Rashi i merubà, l'alefat hebreu més utilitzat

ט = ט	ח = ח	ז = ז	ו = ו	ה = ה	ד = ד	ג = ג	ב = ב	א = א
ס = ס	ק = ק	נ = נ	מ = מ	ל = ל	ך = ך	כ = כ	י = י	
ת = ת	ש = ש	ר = ר	ק = ק	ץ = ץ	צ = צ	ף = ף	ע = ע	

Solitreo (dalt) i rashi (baix)

ג'וד'י-ח'ספאניון
ג'וד'י-ח'ספאניון

⁸ En alguns dialectes, el verb *pueder* es diptonga en totes les persones, en altres només en posició tònica.

⁹ Això es basa en les observacions pròpies de l'autor.

4.3. La situació del judeoespanyol actualment

La gran majoria dels parlants nadius de judeoespanyol ara té seixanta anys o més (Gerson Šarhon 2011; Harris 2011). A Grècia queden pocs parlants, mentre que grups més grans resideixen a Turquia, Israel i els Estats Units. Atès que els parlants estan dispersos per gran part del món, no queden gaires comunitats on l'idioma pugui funcionar com a idioma de convivència, és a dir, hi ha pocs contextos naturals on el judeoespanyol es pugui fer servir en la vida quotidiana. El nombre actual de parlants és desconegut; diferents publicacions presenten estimacions molt variades. Harris (2011), l'article del qual sembla un dels més fiables pel que fa a l'estat actual de l'idioma, va estimar el 2009 que el nombre de parlants era d'unes 11.000 persones. Harris escriu que el nivell de competència lingüística dels parlants també pot ser qüestionat (suggerint que molts probablement ja no el parlen amb molta fluïdesa) i que la majoria dels parlants ja no usen el judeoespanyol com el seu únic o principal idioma. De fet, el judeoespanyol s'ha transmès a les generacions més joves en molt poca mesura des de la dècada de 1950 (FitzMorris 2014), amb uns pocs casos excepcionals: per exemple, Dolsten (2017) esmenta dues famílies als Estats Units que van decidir criar els seus fills tant en anglès com en judeoespanyol. Això, per descomptat, no és suficient per assegurar el futur de l'idioma, la supervivència del qual es descriu com a amenaçada (Kirschen 2018; Lewis & Simon 2010; Moseley 2010). Fins i tot dins de la comunitat sefardita, l'idioma tenia anteriorment un estatus baix i no es veia com un «idioma real» (Harris 2011), cosa que segurament va contribuir a fer que els pares no volguessin que els seus fills aprenguessin l'idioma.

No obstant això, les actituds han canviat en les últimes dècades i la cultura i la llengua judeoespanyoles han despertat gran interès tant entre els sefardites com entre persones sense aquest origen. Un prestigi més gran no és suficient per si mateix perquè un idioma amenaçat pugui sobreviure, segons Harris (2011, 52); tanmateix, en els darrers temps s'han iniciat diversos esforços per revitalitzar el judeoespanyol i perquè més persones el facin servir. S'ofereixen cursos de judeoespanyol en línia i en algunes universitats, inclosa la de Tessalònica. L'idioma també ha guanyat una presència cada cop més forta a Internet a través de diversos tipus de reunions en línia, entrevistes amb parlants de judeoespanyol publicades a diversos canals de YouTube i nova producció de música en judeoespanyol, tant amb el repertori tradicional com amb obres més recents, entre d'altres. Les possibilitats de supervivència de l'idioma s'han descrit anteriorment en termes força ombrívols i pessimistes (Benbassa & Rodrigue 2000; Harris 2011). El seu futur continua sent incert, però gràcies a les activitats que ara s'ofereixen sembla més prometedor que en molt de temps.

5. La situació actual a Tessalònica

En aquesta secció es presenten exemples de l'estat actual de la cultura i de la llengua judeoespanyoles a Tessalònica i els desafiaments més grans per a la presència de la llengua a la ciutat. La presentació es basa en correspondència privada per correu electrònic i en una entrevista feta amb el senyor Benmayor sobre les activitats en curs per a la revitalització de l'idioma sefardita a Tessalònica, sobre la comunitat sefardita d'avui i sobre els pensaments de Benmayor sobre el futur del judeoespanyol i els esforços per revitalitzar la llengua.

5.1. Sinagogues a la Tessalònica actual

Segons Benmayor, Tessalònica comptava amb trenta-tres sinagogues abans de la Segona Guerra Mundial.¹⁰ La gran majoria van ser destruïdes. La ciutat té ara tres sinagogues en ús, de les quals només una s'utilitza regularment; les altres dues obren en ocasions especials com ara les principals festes jueves. Dues de les sinagogues es troben al centre de Tessalònica. La sinagoga Yad Lezikaron, la que principalment està en ús actiu, és relativament petita. Va ser construïda el 1984 on va haver-hi abans un oratori, el *Kal*¹¹ de la *Plasa*, utilitzat pels molts jueus que treballaven al voltant del mercat de Tessalònica. Està dedicada a la memòria de les víctimes de l'Holocaust. L'edifici actual conté parts d'altres sinagogues de Tessalònica que ara estan destruïdes.¹²

L'altra sinagoga ubicada al centre és la gran Συναγωγή Μοναστηριωτών [*Sinagogí Monastirioton*] o *Kal de los Monastirlis*. Va ser construïda a la dècada de 1920 i porta el nom d'immigrants jueus de la ciutat de Monastir, avui Bitola en l'actual Macedònia del Nord, que en van finançar la construcció. Aquesta sinagoga estava ubicada al gueto jueu durant el període de l'ocupació i, després de la deportació de la població jueva, va ser utilitzada per la Creu Roja com a magatzem, cosa que va fer que no fos destruïda pels nazis (Cannon 2017; JCT 2023). Avui dia, la sinagoga s'utilitza per a les grans festes jueves, casaments i esdeveniments semblants. A la part sud-est de la ciutat també hi ha la petita sinagoga Yossua Abraham Salem, al costat de la residència d'ancians jueva.

¹⁰ Les dades sobre el nombre exacte de sinagogues a Tessalònica abans de la guerra varien, però la majoria n'indica més de trenta. Cannon (2017) esmenta la xifra de quaranta-dues sinagogues, segons informació de Lili Antzel, guia a la sinagoga de Monastir, però no és clar si també compta com a tals edificis anteriors, com ara aquells que podrien haver estat destruïts a l'incendi del 1917. Christides (2014) esmenta «quaranta sinagogues i cinquanta capelles» a principis del segle XX.

¹¹ *Kal* es una de las paraules per a «sinagoga» en judeoespanyol. La paraula és una contracció de l'hebreu קהל *kahal* 'comunitat', 'assemblea'.

¹² Vegeu *Thessaloniki: Jewish heritage, history, synagogues, museums, areas and sites to visit*. 2023. JGuideEurope. <https://jguideurope.org/en/region/greece/thessaloniki/>

5.2. Escoles jueves i activitats juvenils a la Tessalònica actual

Així com el nombre de sinagogues s'ha reduït dràsticament després de la guerra, també el nombre d'escoles jueves a la ciutat s'ha limitat a una de sola. La població jueva de Tessalònica ha començat a disminuir novament en nombre a causa de la crisi econòmica que ha portat més persones a emigrar. Tot i això, la congregació continua sent activa i gestiona, entre altres coses, la cura de gent gran i activitats per a joves.

Kazaklis (2017) descriu que l'Estat grec, després del seu ingrés a la Unió Europea, ha augmentat el suport a la minoria jueva del país, cosa que s'ha vist especialment a Tessalònica durant el mandat de l'alcalde Iannis Butaris. Benmayor confirma a l'entrevista que la congregació jueva, encara que petita, és activa i duu a terme moltes activitats per a membres joves i grans. Per exemple, hi ha un centre juvenil, un club esportiu, una escola bressol (en paraules de Benmayor, una «crèche»)¹³ i una escola primària per als sis primers nivells (JCT 2023). No hi ha una escola secundària jueva a la ciutat, i la situació actual no és ni de bon tros comparable amb l'època anterior a la guerra, quan Tessalònica tenia vint-i-vuit escoles jueves en diferents nivells del sistema educatiu (Molho 1993, 263), però encara així n'hi ha una presència sefardita que treballa activament pel seu futur a la ciutat. Tot i això, l'escola actual no ofereix activitats en judeoespanyol, la qual cosa caldria perquè no només la cultura, sinó també l'idioma, poguessin sobreviure a Tessalònica.

5.3. Activitats per visibilitzar la cultura sefardita a Tessalònica

A l'entrevista, Benmayor defineix la congregació jueva a Tessalònica com a petita, però encara visible i amb una presència clara a la ciutat. Com a exemple d'aquesta visibilitat, esmenta que la congregació celebra Purim i altres festivitats jueves, tant als seus propis locals com a l'aire lliure, al centre de Tessalònica. La congregació també organitza conferències i esdeveniments semblants que estan oberts al públic. A més, a la ciutat hi ha un cor sefardita que canta música tant religiosa com secular en judeoespanyol, grec, anglès i altres idiomes, i que ofereix concerts per al públic. A l'entrevista, Benmayor va comentar aquestes activitats per visibilitzar la congregació d'aquesta manera: «*Stamos perkurando de azer actividades para demostrar la istoria de los djidiós de Salonik, ma i el futuro posivle de esta komunidad* 'Estem intentant crear activitats per mostrar la història dels jueus de Tessalònica, però també el possible futur d'aquesta comunitat'».

Segons Benmayor, la cultura sefardita s'ha fet més present a Tessalònica i més coneguda a la resta de Grècia que no ho era fa unes dècades. Diu que la investigació històrica sobre la presència jueva a Grècia ha conscienciat més grecs sobre la història jueva del país. Tanmateix, Benmayor subratlla que encara hi ha prejudicis i ignorància sobre la població jueva a Grècia. Per exemple, esmenta que circulava una teoria conspirativa que el greu

¹³ Típic de la barreja lingüística judeoespanyola, aquí s'utilitza una paraula francesa per a «escola bressol». El francès va tenir una forta influència en el judeoespanyol i en la cultura a través dels esforços educatius duts a terme des del 1860 per l'organització francesa Alliance Israélite Universelle (Benbassa i Rodrigue 2000, 82 seg.).

accident de tren¹⁴ a prop de Làrissa el 28 de febrer del 2023 va ser causat perquè un dels trens que van xocar transportava, suposadament, material nuclear israelià. Sembla, doncs, que continua sent important conscienciar la població majoritària sobre la història i la presència actual jueves de Tessalònica per tal de contrarestar els prejudicis.

Com una forma de conscienciar i informar encara més sobre la llarga història jueva de Tessalònica i Grècia, hi ha plans per construir un museu de l'Holocaust a Tessalònica, Μουσείο Ολοκαυτώματος της Θεσσαλονικης. Està previst que s'aixequi a la part occidental de la ciutat, a prop de l'antiga estació de tren de Tessalònica, des d'on la població jueva de la ciutat va ser deportada als camps d'extermini durant la guerra (Cannon 2017). El nou museu serà cofinançat per la ciutat de Tessalònica, el govern alemany i la Fundació Niarkhos. Alemanya, segons els plans, destinarà deu milions d'euros al projecte, un fet que Benmayor considera com: «*una parte chika de la valor del bedahen (semetaryo) djidy ke destruyeron los alemanes, komo indemnita 'una petita part del valor del cementiri jueu que els alemanys van destruir, com a indemnització'*».¹⁵ El projecte del museu, emperò, encara no s'ha iniciat i Benmayor dubta que es dugui a terme en el futur proper.

5.4. La presència i revitalització del judeoespanyol a la Tessalònica actual

Pel que fa a la situació del judeoespanyol a Tessalònica avui dia, Benmayor descriu que a la ciutat ningú fa servir l'idioma a l'entorn domèstic. Això vol dir que el judeoespanyol ha deixat de funcionar com a idioma de comunicació i convivència quotidiana a la ciutat, una circumstància que també fa extremadament difícil revitalitzar l'idioma amb èxit.

És difícil de dir quantes persones a Tessalònica encara saben parlar l'idioma en alguna mesura – encara que no sigui com a idioma de convivència activa. Segons Benmayor, els pocs parlants restants tenen al voltant de cinquanta-cinc anys o més. Aquells que encara poden parlar l'idioma d'alguna manera són persones que van sentir parlar-lo als seus pares i que, per tant, han conservat coneixements del judeoespanyol com a llengua materna, encara que ja no l'utilitzen diàriament. Benmayor diu que la majoria dels parlants

¹⁴ L'accident de tren a la vall de Tempe va ser reportat, per exemple, a l'article Τραγωδία στα Τέμπη – «Σύγκρουση δύο τρένων με 29 νεκρούς και 85 τραυματίες [Tragèdia a Tembi – Xoc de dos trens amb 29 morts i 85 ferits]», *Οικονομικός Ταχυδρόμος [Correu Econòmic]*, 1 de març del 2023. La nostra entrevista amb Benmayor es va realitzar el 9 de març del 2023, la qual cosa vol dir que el recent accident de tren era un tema de conversa actual a Grècia.

¹⁵ Correspondència personal per correu electrònic de l'autor amb Benmayor, 11 d'abril de 2023. El cementiri jueu de Tessalònica estava ubicat a l'est del nucli antic, al lloc on avui es troba la Universitat Aristòtil. Amb les seves més de 350.000 tombes constituïa el cementiri jueu més gran d'Europa. Les autoritats gregues havien volgut durant molt de temps eliminar el lloc per expandir la ciutat cap a l'est, i la universitat s'havia apropiat de parts del lloc en diverses ocasions. No obstant això, l'oportunitat de destruir finalment tota l'àrea va arribar durant l'ocupació nazi de Tessalònica: les tombes van ser saquejades i les làpides de valor històric es van utilitzar com a material de construcció. El marbre es va utilitzar per reparar l'església de Sant Demetri i el pati davant del Teatre Nacional del Nord de Grècia. Els ossos dels morts van ser llançats a la mar. Per a una visió general sobre la història del lloc, vegeu Naar (2016a, capítol 5).

només recorden diferents expressions fixes en judeoespanyol, però que ja no parlen l'idioma amb fluïdesa. Tampoc no sembla haver sorgit cap nou parlant nadiu a Tessalònica després de la primera generació de postguerra; les generacions següents van aprendre grec, en la mesura que van triar quedar-se a Grècia.

Per tant, la situació de l'idioma i les seves perspectives futures a la ciutat semblen ombrívols. Però l'esperança no està completament perduda. Benmayor explica que el president de la congregació jueva de Tessalònica, fa uns cinc anys, va convèncer la direcció de la Universitat Aristòtil que la seva institució històrica hauria d'oferir cursos d'estudis judaics (*una skola de studios-djudios* 'una escola d'estudis jueus'), amb un enfocament en la pròpia història jueva de la ciutat, en gran part oblidada. En iniciar el programa d'estudis judaics, la universitat també volia oferir cursos de judeoespanyol. Tot rient, Benmayor diu: «*Onde ke lo toparen el ensenyador del djudeo-espanyol?* 'On trobarien el professor de judeoespanyol?'»). A Benmayor, com un dels pocs parlants de judeoespanyol que resten a la ciutat –potser l'únic capaç d'usar activament l'idioma–, li van preguntar si podia assumir la tasca d'ensenyar i va acceptar, malgrat algunes objeccions que hi va posar, pel fet que mai no havia ensenyat abans. Amb un somriure, comenta que com a jubilat «*tenía tyempo libero*».

Benmayor considera un èxit la iniciativa d'oferir cursos universitaris de judeoespanyol: «*Teniamos, i tenemos ainda, un sukseso mas grande de lo ke mos asperavamos todos* 'Vam tenir, i encara tenim, més èxit del que tots esperàvem'»). Van arribar més estudiants interessats del que s'esperava, i Benmayor descriu que aquests estudiants s'han pres els estudis de l'idioma molt seriosament.

El primer any que es van oferir els cursos, van començar quinze principiants. D'aquests estudiants, al final de l'any acadèmic en quedaven nou. Ara, el 2023, s'ofereixen cursos de judeoespanyol per tercer any consecutiu i els mateixos nou estudiants han continuat i ara es descriuen com a «*avansados*». El nombre d'estudiants ha fluctuat entre set i nou durant els anys, però el grup és relativament estable, segons Benmayor. A més dels nou estudiants que ara estan en el seu tercer any d'estudis («*avansados*»), actualment hi ha també tres o quatre estudiants en nivell principiant («*presipyantes*») i tres o quatre intermedis («*medios*»). Es tracta principalment d'estudiants una mica més grans: doctorands, professors universitaris i altres persones de prop de cinquanta anys que per diverses raons volen aprendre l'idioma. Un dels estudiants que estudia en nivell avançat ha aconseguit feina al Museo Djudio de Salonik, Museu Jueu de Tessalònica, cosa que aporta a aquesta institució una competència valuosa per treballar en arxius en un idioma que pocs altres dominen.

Els estudiants reben aproximadament dues hores setmanals de classe. Inicialment, l'ensenyament es feia al campus universitari, però des de la pandèmia s'ha traslladat a la plataforma Zoom. A l'ensenyament s'utilitza molt de material periodístic d'èpoques anteriors. Al principi, Benmayor va utilitzar alguns dels llibres de text disponibles en judeoespanyol, però diu que cadascú té les seves preferències («*kada uno kere otro modo de*

meldar») i, per tant, aviat va començar a buscar altres textos, entre ells de *La Epoka*, que va ser el principal diari de Tessalònica, publicat entre 1875 i 1911 (Bunis i Devin 2015; Naar 2016b).¹⁶

La Epoka i molts altres textos històrics que s'utilitzen als cursos de Benmayor estan impresos en l'alefat *rashi*, l'escriptura hebrea semicursiva que s'utilitzava tradicionalment en textos impresos, per la qual cosa conèixer aquest alefat és necessari i constitueix una part important de la formació. Als cursos, els estudiants aprenen a llegir textos en judeoespanyol tant escrits en lletres llatines com en *rashi*. Benmayor diu que els estudiants troben que és força difícil, però que aprenen a llegir *rashi* de manera acceptable. Tot i les dificultats, han expressat que els resulta més interessant llegir textos escrits amb *rashi* que aquells escrits amb lletres llatines, que també s'utilitzen als cursos. Benmayor diu que també ha mostrat exemples de textos escrits en *soletreo*, però comenta que els estudiants no han treballat gaire amb aquesta escriptura cursiva a les classes.

L'ensenyament del judeoespanyol no és només un afer local per a Tessalònica. Benmayor i els seus estudiants col·laboren amb la Universitat de Yale, on es troba l'Arkivio Fortunoff (Fortunoff Video Archive For Holocaust Testimonies).¹⁷ Com a part de les activitats del curs a Tessalònica, els estudiants han treballat amb disset entrevistes en judeoespanyol amb persones que van sobreviure a la Segona Guerra Mundial, enregistrades a Tessalònica el 1993. Els estudiants transcriuen les entrevistes, que després també traduiran al grec. Benmayor considera el treball com a molt interessant però fatigós, ja que ha de fer ensenyament individual amb cada estudiant per ajudar-lo amb l'entrevista específica en què està treballant.

5.5. Desafiaments per a la preservació del judeoespanyol

Benmayor no creu que el judeoespanyol sobrevisqui a llarg termini a Tessalònica, amb la lacònica explicació: «*¡No ai deké! 'No hi ha per què!'*»). La població sefardita és massa petita a la ciutat ara, i ningú no parla l'idioma a casa. Benmayor diu que ell mateix no ha fet servir el judeoespanyol en converses quotidianes des que el seu pare vivia: «*¿Kundo avli yo la ultima vez en djudeo-espanyol? Kundo mi padre bivia ainda i lavorava en la gruta, estonses ke avlavamos entre mozotros solo para ke no entyendan los otros! 'Quan vaig parlar jo per darrera vegada en judeoespanyol? Quan el meu pare encara vivia i treballava a la botiga, aleshores el parlàvem entre nosaltres només perquè els altres no ens entenguessin'*»).

Benmayor, emperò, creu que la gent seguirà aprenent l'idioma per poder accedir a textos antics i altres materials que es troben en arxius històrics. Perquè això sigui possible, ha d'haver-n'hi professors. Avui dia ell ensenya de franc, però no ho creu sostenible a llarg termini. Algú haurà de començar a pagar per l'ensenyament perquè aquest pugui continuar. Per possibilitar la contínua investigació de material d'arxiu, Benmayor esmenta

¹⁶ Una gran part dels números de *La Epoka* ha estat digitilitzada i es pot llegir (si es coneix l'alefat *rashi*) en el lloc web de la Biblioteca Nacional d'Israel (היירפסה תימאולה *HaSifria HaLeumit*): nli.org.il/en/newspapers/lep.

¹⁷ L'arxiu Fortunoff té un lloc web: <https://fortunoff.library.yale.edu>.

a més a més la necessitat que algú aprengui a llegir el judeoespanyol escrit en *soletreo*, cosa que els seus estudiants mateixos encara no han mostrat molt d'interès a aprendre. Es requereixen molt bons coneixements per treballar amb material escrit en *soletreo*, ja que cada «escriptor» té la seva pròpia cal·ligrafia que pot diferir molt de la d'altres persones.

Un altre problema que sorgeix en l'entrevista amb Benmayor, com en altres entrevistes fetes per a un estudi nostre anterior (Fredholm 2023), és la manca de material didàctic. Com s'ha esmentat anteriorment, Benmayor utilitza diversos tipus de textos històrics relacionats amb Tessalònica. Una dificultat que esmenta és que molt del material d'arxiu, del que obté o vol obtenir textos, encara no està disponible digitalment; per exemple, manca la rica literatura d'entreguerres de Tessalònica, de gran interès per a la investigació històrica i per comprendre la vida a la ciutat durant un període de canvis. Les col·leccions digitals que existeixen tampoc no estan connectades entre si, cosa que significa que no es té accés automàtic a una col·lecció només pel fet de tenir accés a una altra. Per trobar material per al seu ensenyament, Benmayor visita i viatja a diversos arxius, entre d'altres a Israel, per digitalitzar ell mateix materials periodístics, la qual cosa és laboriosa i, naturalment, costosa.

6. Debat

La presència sefardita a Tessalònica no sembla estar amenaçada en si mateixa actualment; al contrari, la comunitat jueva treballa de manera decidida perquè sigui visible a través de diverses activitats dirigides tant als seus membres com al públic en general. Malgrat l'existència de manifestacions antisemites a Grècia, també sembla haver-hi al país un creixent interès per la història sefardita i la seva situació actual. Aquest interès també s'expressa oficialment, cosa que es reflecteix en les iniciatives de cursos d'estudis judaics i de judeoespanyol a la Universitat de Tessalònica breument descrites en aquest treball, així com en l'objectiu de construir un Museu de l'Holocaust a Tessalònica. La finalització del museu planificat podria contribuir a una conscienciació més gran sobre la història jueva de la ciutat.

Tot i els avenços esmentats, les perspectives futures per al judeoespanyol a Tessalònica semblen menys favorables. La llengua ja no es fa servir com a idioma de comunicació diària i a la ciutat queden molt pocs parlants nadius que siguin capaços de fer-la servir de manera integral. Atesa aquesta situació, és poc probable que l'idioma pugui recuperar el paper central que va tenir anteriorment a Tessalònica. La iniciativa local a la Universitat Aristòtil d'oferir cursos de judeoespanyol, i en particular la variant específica de Tessalònica (que difereix tant fonològicament com en vocabulari d'altres dialectes més vitals), continua sent important per a Tessalònica i Grècia. Museus i arxius necessiten persones que entenguin l'idioma perquè les generacions futures puguin accedir al material d'arxiu disponible i continuar investigant-hi. Així mateix, mantenir coneixements sobre el judeoespanyol és important per a la comunitat jueva de Tessalònica, perquè dins del grup puguin accedir a la seva pròpia història. Per tant, les oportunitats continuades per estudiar

el judeoespanyol són essencials per a la investigació històrica en el context grec i per comprendre millor una part, en gran mesura oblidada, de la història de Grècia.

El coneixement del judeoespanyol és, en conseqüència, de gran importància tant per a la recerca com per a la comunitat sefardita, i per això és peremptori que les iniciatives educatives de la Universitat Aristòtil rebin un finançament estable i a llarg termini, perquè no depenguin, com ara, dels esforços voluntaris. El treball realitzat a la Universitat Aristòtil per transcriure entrevistes en judeoespanyol fa que l'ensenyament de l'idioma a Tessalònica no sigui només un assumpte local, sinó que formi part d'un context més ampli de preservació cultural d'interès global. Els estudiants també aprenen a treballar amb material d'arxiu i fer-lo accessible en forma digital per al futur, en benefici d'ulteriors investigadors no només a Tessalònica sinó a nivell internacional. Seria raonable que més organitzacions internacionals donessin suport a l'activitat, en lloc de dependre de la seva continuïtat de manera voluntària.

Les qüestions d'accessibilitat no es refereixen només al fet que ha d'haver-hi persones que entenguin l'idioma en el futur; en l'entrevista, Benmayor va subratllar que l'accés al material d'arxiu també ha de millorar. Molt de material encara no està digitalitzat i només es pot consultar in situ. A més, gran part del material no està transcrit ni traduït al grec, anglès o altres idiomes, fet que suposa dificultats addicionals, a tall d'exemple per a historiadors que no saben llegir el material en la seva forma original. En l'actualitat, potser hi ha un grapat d'investigadors que entenguin el judeoespanyol i sàpiguen llegir lletres *rashi* o *soletreo*. També en aquest àmbit, els esforços educatius continus i reforçats són valuosos. Els cursos de judeoespanyol a Tessalònica podrien enfortir-se oferint també ensenyament en la lectura de *soletreo*, possiblement com a cursos opcionals per a estudiants especialment interessats.

Per despertar l'interès per l'idioma entre els joves, probablement seria desitjable organitzar algun curs opcional de judeoespanyol a l'escola jueva de Tessalònica en un altre context. Els esforços de revitalització lingüística i cultural que Benmayor ha descrit mostren que es pot assolir molt amb pocs recursos. El que es faci a llarg termini només el temps ho dirà, però amb un compromís continu de les autoritats i organitzacions oficials i un finançament assegurat, hi ha espai per a un optimisme cautelós que la cultura i la llengua sefardites puguin seguir presents, en alguna mesura, a la ciutat de Tessalònica.

Esquerra: *Ehal Kodesh* (לכיה שדוק) i *tevah* (הבת) de la sinagoga dels Monastiriotes de Tessalònica (Singrú, 35). **Dreta:** *Menorà en flames* (1997), de l'escultor Nandor Glid. Monument de l'Holocaust de Tessalònica (Plaça Elevtherias, cantonada de Venizelu amb Nikis).
Imatges: Wikimedia Commons

BIBLIOGRAFIA

- August-Zarębska, Agnieszka. 2020. «The Language of Sephardic Jews: History and Main Characteristics», en Jolanta Sujecka (ed.), *The Balkan Jews and the Minority Issue in South-Eastern Europe*. Warsaw Bellerive-sur-Allier: Faculty of 'Artes Liberales' University of Warsaw, Wydawnictwo DiG & Edition La Rama: 181-203.
- Benbassa, Esther, i Aron Rodrigue. 2000. *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th–20th Centuries*. Berkeley - Los Angeles – Londres: University of California Press.
- Braun, Virginia i Victoria Clarke. 2006. «Using thematic analysis in psychology», *Qualitative Research in Psychology* 3(2): 77-101.
<https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bryman, Alan. 2016. *Social research methods* (5a ed.). Oxford-Nova York: Oxford University Press.
- Bunis, David M. 2021. «Judeo-Spanish (Judezmo, Ladino)». *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.428>
- Bunis, David i Devin Naar. 2015. *The Shift Away from Soletreo*. University of Washington: Stroum Center for Jewish Studies.
<https://www.youtube.com/watch?v=bzv2hpIH6js>
- Cannon, Sophie. 2017. «The Small But Mighty Greek Jewish Community Of Thessaloniki». *Forward*.
<https://forward.com/community/377502/the-small-but-mighty-greek-jewish-community-of-thessaloniki/>

- Christides, Giorgos. 2014. «Thessaloniki Strives to Revive Its Jewish Past, but Encounters a New Form of anti-Semitism». *Haaretz*.
<https://www.haaretz.com/jewish/2014-11-16/ty-article/.premium/jerusalem-of-the-balkans-strives-to-revive-jewish-past/0000017f-f486-d487-abff-f7fe23380000>
- Dolsten, Josephine. 2017. «This Sephardi studies scholar sees preserving Ladino as an ‘act of resistance’ against Trump». *Jewish Telegraphic Agency*.
<https://www.jta.org/2017/03/10/united-states/this-sephardi-studies-scholar-sees-preserving-ladino-as-act-of-resistance-against-trump>
- FitzMorris, Mary K. 2014. *The Last Generation of Native Ladino Speakers? Judeo-Spanish and the Sephardic Community in Seattle*. Washington: University of Washington Libraries.
https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/26221/FitzMorris_washington_0250O_13456.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Fredholm, Kent. 2023. «Challenges and needs in Ladino teaching among ten language revitalisation activists», *Meldar: revista internacional de estudios sefardíes* 4: 43-69.
<https://doi.org/10.46661/meldar.8525>
- . 2024. «La revitalizasyón del djudeo-espanyol: Kualo pensan los maestros?», *Aki Yerushalayim. Revista Kulturala Djudeo-Espanyola* 45 (111): 8-12.
- Gerson Şarhon, Karen. .2011. «Ladino in Turkey: The situation today as reflected by the Ladino database project», *European Judaism* 44 (1): 62-71.
<https://doi.org/10.3167/ej.2011.44.01.08>
- Harris, Tracy K. 2011. «The state of Ladino today», *European Judaism* 44 (1): 51-61.
<https://doi.org/10.3167/ej.2011.44.01.07>
- Held, Michal. 2010. «The People Who Almost Forgot: Judeo-Spanish Web-Based Interactions as a Digital Home-Land», *El Prezente* 4: 83-101.
- JCT. 2023. *Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης—The Jewish Community of Thessaloniki*.
<https://www.jct.gr/index.php>
- Kaniadakis, Elena. 2022. «Ladino: Meet the guardian of a Jewish language close to extinction», *Euronews*.
<https://www.euronews.com/culture/2022/01/27/ladino-meet-the-guardian-of-a-jewish-language-close-to-extinction>
- Kazaklis, John. 2017. «We Are Still Here: The Jews of Thessaloniki», *Istoria*.
<http://istoria.life/jews-of-thessaloniki/2016/12/5/we-are-still-here-the-jews-of-thessaloniki>
- Kirschen, Bryan. 2013. «Language ideologies and hegemonic factors imposed upon Judeo-Spanish speaking communities», *Mester* 42: 25-38.

- . 2015a. «Diglossic Distribution among Judeo-Spanish-Speaking Sephardim in the United States», en Steven J. Ross, Saba Soomekh i Lisa Ansell (eds.), *Sephardi and Mizrahi Jews in America*. West Lafayette (Indiana): University of Southern California - Casden Institute for the Study of the Jewish Role in American Life: 25-52.
 - . 2015b. «Judeo-Spanish as a Jewish language: Linguistic realities and ideologies», en Bryan Kirschen (ed.), *Judeo-Spanish and the Making of a Community*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing: 2-49.
 - . 2018. «Sociolinguistics of Judeo-Spanish» *Language & Linguistics Compass* 12 (3): 1-16.
<https://doi.org/10.1111/lnc3.12274>
 - . 2019. «Language ideology and practice among Judeo-Spanish-speaking Sephardim in Seattle and South Florida», *Language & Communication* 69: 84-96.
 - . 2020. «Language Socialization and Intergenerational Transmission of Ladino: Three Generations of Speakers in the Twenty-First Century», *Heritage Language Journal* 17 (1): 70-91.
- Lewis, M. Paul i Gary F. Simon. 2010. «Assessing endangerment: Expanding Fishman's GIDS», *Revue Roumaine de Linguistique* 55 (2): 103-120.
- Marín Ramos, Ferran. 2018. *Gramática básica de Djudeo-espanyol*. Microsoft Publishers.
- Markova, Alla. 2018. *Beginner's Ladino with Online Audio*. Nova York: Hippocrene Books.
- Mazower, Mark. 2006. *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*. Nova York: Vintage Books.
- Melammed, Renée Levine. 2013. *An Ode to Salonika: The Ladino Verses of Bouena Sarfatty*. Bloomington: Indiana University Press.
<http://www.jstor.org/stable/j.ctt16gz9rm>
- Molho, Rena. 1993. «Education in the Jewish Community of Thessaloniki in the Beginning of the Twentieth Century», *Balkan Studies* 34 (2): 259-269.
<http://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/2570/2594>
- Moseley, Cristopher (ed.). 2010. *Atlas of the World's Languages in danger* (3a ed.). París: UNESCO Publishing.
<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap.html>
- Muñoz-Basols, Javier, Nina Moreno, Inma Taboada i Manel Lacorte. 2017. *Introducción a la lingüística hispánica actual: teoría y práctica*. Abingdon-on-Thames (Oxfordshire): Routledge - Taylor & Francis Group.

- Naar, Devin E. 2014. «Fashioning the “Mother of Israel”: The Ottoman Jewish Historical Narrative and the Image of Jewish Salonica», *Jewish History* 28 (3): 337-372. <https://doi.org/10.1007/s10835-014-9216-z>
- . (2016a). *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*. Stanford: Stanford University Press.
- . 2016b. «The “Mother of Israel” or the “Sephardi Metropolis”? : Sephardim, Ashkenazim, and Romaniotes in Salonica» *Jewish Social Studies* 22 (1): 81-129. https://muse.jhu.edu/article/635190/pdf?casa_token=1njLvW6eePQAAAAA:9kliZ52UzCD4J4w774C62wJczystybMxuBIciFxiCthb3pBIjtw-ay4so1ouTPHSq0eSohZfxw
- . 2022. *Enkontros de Alhad: Devin Naar i Sr. Jacky Benmayor en “Djudeo-Espanyol en Saloniko en el siekolo 21”*. <https://www.youtube.com/watch?v=vYA2DYSn1BE>
- Pereltsvaig Asya. 2017. *Languages of the World: An Introduction* (2a ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Prados García, Celia. 2011. «La expulsión de los judíos y el retorno de los sefardíes como nacionales españoles. Un análisis histórico-jurídico» en Francisco Javier García Castaño i Nina Kressova Iordanishvili (coord.), *Actas del I Congreso Internacional sobre Migraciones en Andalucía* (s. 2119-2126). Granada: Universidad de Granada - Instituto de Migraciones: 2119-2126.
- Refael, Shmuel. 2001. «Current Methods and Methodology in Ladino Teaching», *Shofar* 19 (4): 85-95.
- Santa Puche, Salvador. 2001. «Forging the Didactics of Sefardic Language and Literature», *Shofar* 19 (4): 71-76.
- Thessaloníki: Jewish heritage, history, synagogues, museums, areas and sites to visit*. 2023. JGuideEurope. <https://jguideeurope.org/en/region/greece/thessaloniki/>
- Τραγωδία στα Τέμπη - Σύγκρουση δύο τρένων με 29 νεκρούς και 85 τραυματίες*. 2023. Οικονομικός Ταχυδρόμος. <https://www.ot.gr/2023/03/01/epikairothta/tragodia-sta-tempi-syngkrousi-dyo-trenon-me-26-nekrous-kai-85-traymaties/>
- Rae Bobman, Ashley. 2023. «The Levy Family in Salonica and a Legacy of Notebooks», *A Sephardic Lighthouse: Albert Levy & the Sephardic Jewish Journey*. University of Washington: Stroum Center for Jewish Studies. <https://jewishstudies.washington.edu/albert-levy-sephardic-lighthouse-salonica-seattle/levy-family-salonica-legacy-notebooks/>
- Valdeón Baroque, Julio. 2007. «El reinado de los Reyes Católicos: época crucial del antijudaísmo español», en Gonzalo Álvarez Chillida i Ricardo Izquierdo Benito

(coord.), *El antisemitismo en España*. Cuenca: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

Vetenskapsrådet (Consell d'Investigació de Suècia. 2017. *God forskningssed*. Estocolm. https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forskningssed_VR_2017.pdf

Yebra López, Carlos. 2021. «The Digital (De)territorialization of Ladino in the Twenty-First Century», *WORD* 67(1): 94-116.
<https://doi.org/10.1080/00437956.2021.1880065>